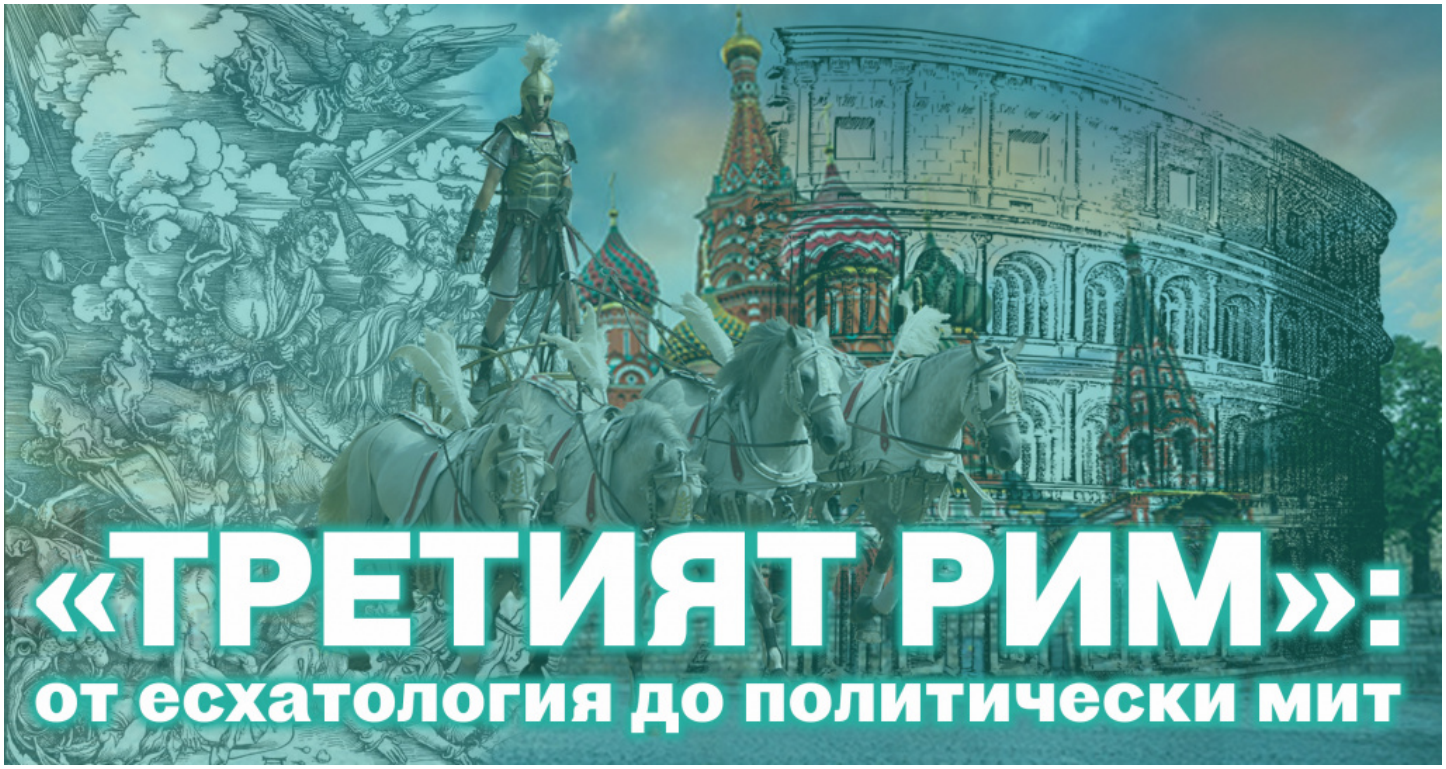
ОТДЕЛ ЗА ВЪНШНИ ЦЪРКОВНИ ВРЪЗКИ
на Московската патриаршия

«Третият Рим»: от есхатология до политически мит

Павел Кузенков, кандидат на историческите науки, специалист по история на Църквата и историческа хронология. Доцент в историческия факултет на МГУ и в Сретенската духовна семинария, преподавател в Московската духовна академия

«Москва — Трети Рим». Този израз ни се случва да чуваме често в различен контекст. Едни виждат в него претенции на Русия за статус на световна суперсила, други — опит да се обоснове челното положение на Московската патриаршия, трети — някаква особена връзка на приемственост между Русия и Византия, както и с нейната предшественичка — Римската империя. Но ако проследим историята на тази «формула», ще открием, че нейното значение е по-дълбоко и няма отношение нито към тежненията за политическо господство, нито — още по-малко — към някакви статусни претенции на Руската Православна Църква. Смисълът на израза «Трети Рим» е дълбоко мистичен и съкровен, а корените му отпращат към библейската есхатология.

Световните царства при пророк Даниил

Историята на представите за историческия път на човечеството като смяна на «световни царства» възхожда към старозаветната книга на пророк Даниил. В нея се разказва за живота и пророчествата на Даниил, юдеин, живял в годините на Вавилонския плен и служил в двора на цар Навуходоносор II (605-562 гг. до Хр.) и неговите приемници.

Освен всички други сюжети в Книга на Даниил се съдържа разказ за това как пророкът изтълкувал съня на Навуходоносор за истукана (Дан. 2:1-49). Вавилонският цар сънувал странен сън, който го разтревожил, но никой от мъдреците не можал да обясни неговия смисъл. И само Даниил не само подробно разказал на Навуходоносор видяното от него, но и обяснил неговото значение: златната глава на истукана, сребърните гърди, медния корем, железните пищяли и полу-железните, полу-глинени нозе символизирали редуващите се едно след друго царства. А камъкът, който се откъснал от планината, «без да го е ръка съборила», и разбил колоса, означава царството, което ще бъде въздигнато от Бога и «вовеки няма да се разруши».

В седмата глава на същата книга се разказва за видението на самия Даниил (Дан. 7:1-28). Пророкът видял четири звяра да излизат от бушуващо море: лъв с орлови крила, мечка с три остри зъба, леопард с четири крила и четири глави и чудовище с железни зъби и десет рога. Сред тези рогове израсъл нов рог, който изтръгнал предишните, и на този рог имало «очи като човешките и уста, които говореха надуто». След това на огнен престол седнал Старият по дни в бяло като сняг облекло, «и съдии седнаха, и книги се разтвориха». Страховитият звяр с говорещия рог бил убит и изгорен, а на останалите зверове била отнета властта. Даниил видял, как «на небесни облаци идеше сякаш Син Човечески, дойде при Стария по дни и биде доведен при Него. И Му бе дадена власт, слава и царство, за да Му служат всички народи, племена и езици; владичеството Му е владичество вечно, което няма да премине, и царството Му не ще се разруши».

Един от предстоящите пред Стария по дни обяснил на Даниил: *«Тия големи зверове, които са четири, означават, че четирима царе ще се издигнат от земята. След това светиите на Всевишния ще вземат царството и ще го владеят вовеки и вовеки веков».*

Пророк Даниил.
Стенопис на Микеланджело Буонароти,
Сикстинска капела, Ватикана, 1511 г.

Изображение
на Навуходоносор II.
Вавилонска камея.

Зверовете от видението на пророк Даниил.
Беатус Лиебански. Кодекс на Фернандо I
и Доня Санча, 1047 г.

Пророчествата на Даниил са предизвиквали винаги жив интерес: та нали този пророк е посочил точно времето, когато ще дойде Христос (Дан. 9:25-26). Описаните от него четири царства се вписват добре в световната история: след Нововавилонското царство (златният лъв) идва Персия (сребърната мечка); тя е погълната от Македонската държава на Александър, разделила се след неговата смърт (медният леопард с четири глави). А накрая почти цялата вселена е обединена в железните обятия на могъщата Римска империя. От всички останали я отличава липсата на единен управляващ етнос (което обяснява защо олицетворяващото я чудовище не прилича на нито един звяр), а примесеността на желязото с глина се обяснява с постепенното смесване на войнствените римляни с подчинените им народи. Рогата могат да се свържат с борещите се за власт императори, а «високомерните уста», преследващи «народа на светиите», е естествено да се отъждествят с идването на Антихриста — след което ще настъпи Царството Божие.

Древна римска скулптура, възможно на св. Иполит Римски (III в.), намерена през 1551 г. на Виа Тибуртина в Рим. Ватиканска библиотека, IV-V в.

Октавиан Август от Прима Порта. Музей Киарамонти, Ватикан, I в.

Тремис с портрета на Ромул Август

Именно такова тълкуване дава на Книга Даниил св. Иполит Римски (III в.) и впоследствие то става твърде популярно. Между другото, Иполит, пресмятайки сроковете на отминалите царства, предположително изчислява и времето на римското господство: 500 години. И наистина, между учредяването на империята по времето на Август (30 г. до Хр.) и нейната гибел при Ромул Августул (476 г.) изминава почти точно толкова време — 506 години. «Пада» обаче само западната половина. Източната Римска империя, която познаваме като Византия, не просто оцелява: тя съществува още почти 1000 години.

Константин I Велики (274–337)

Императорите Константин (вдясно) и Юстиниан (вляво) пред Пресвета Богородица. Мозайка от храм «Света София» (средата на X в.)

Новият Рим — Константинопол

През 324 г. Константин Велики, първият император-християнин, обединява под своята власт Изтока и Запада. И почти веднага започва да строи новата столица на империята — Константинопол, Новия Рим. На този нов център му предстои да поеме щафетата от стария Рим в качеството на световно политически средище. Отсега нататък империята става християнска, а нейните управници виждат себе си като земни наместници на Небесния Цар. В сакралната сфера държавата отстъпва място на Църквата, чиито предстоятели образуват йерархия начело с петимата най-авторитетни епископи — «патриарсите на вселената».

Старото име на Константинопол е Визáнтион, откъдето и привичното за нас именуване на империята — Византия. Но самите византийци наричат себе си римляни (ромеи) и никога не се съмняват, че продължават да живеят в Римската империя, т.е. в същото онова последно световно царство, след което ще последва второто пришествие на Христос и установяването на вечното Царство Божие. Това определя «политическата програма» на християнската империя: нейните земни управници са призвани да подготвят връчения им народ за среща с Христа и ще трябва да дадат отговор на Страшния Съд за моралното състояние на своите поданици. Това обяснява защо повечето императори се отнасят толкова трепетно към въпросите на религията и се грижат за Църквата. В техните очи от чистотата на догматите и благочестието на духовенството зависи благополучието на държавата и всички нейни поданици.

Военните поражения и вътрешните сътресения се възприемат от християнското съзнание в есхатологична перспектива: като изпитания, призовани да укрепят Христовия народ във вярност към Бога. Но положението на държавата се влошава от век на век. След VII в. целият Изток се оказва под властта на друга религия — исляма. А Западът, оказал се под властта на германските народи, се сплотява около римския папа като единствен законен наместник Христов; той се откъсва от гръцкия свят и от безпокоен съюзник се превръща в непримирим съперник на православна Византия. Новият Рим се оказва в изолация. А когато увлечените от възродилия се елински национализъм гърци отблъскват и своите единоверни съседи — българите и сърбите, дните на империята се оказват преброени.

В отчаян опит да спасят държавата византийските императори и църковни политици два пъти решават да се поклонят на Запада, приемайки продиктуваните от Рим условия на Лионската (1274) и Флорентийската (1439) унии. Но и единия, и другия път тези църковни компромиси не само не донасят очакваните външнополитически дивиденти, но и предизвикват мощен протест в страната.

Ето как описва резултатите на Флорентийската уния византийският историк Дука:
«Веднага след като архиереите слязоха от триремите, населението на Константинопол по обичая ги поздравяваше и питаше: «Е, какво е положението? Как мина съборът? Победихме ли?» Но те отговаряха: «Не, ние продадохме нашата вяра, заменихме благочестието с нечестие, предадохме чистата жертва и се оказахме азимити». ... А ако някой ги питаше: «Добре де, защо тогава подписахте?», те отговаряха: «Защото ни беше страх от франките». И когато отново ги питаха бил ли е някой от тях изтезаван, или бит, или хвърлен в затвора, [те казваха] «Не». «Тогава защо?» — «Ръката сама подписа — казваха те, — дано да бъде отсечена! Езикът сам се съгласи, дано да бъде изтръгнат!» Нищо друго не можеха да кажат. Та нали някои архиереи бяха заявили при подписването на договора: «Няма да подпишем, докато не ни дадете достатъчно пари». Дадоха им и те потопиха перо в мастилницата. [Франките] похарчиха за тях безбройно количество пари, отброени в ръцете на всеки от отците. След това те се разкаяха за стореното, но среброто не върнаха. И като признаха, че са продали вярата си, те извършиха по-голям грях от този на Юда, защото онзи бе върнал сребърниците. Видя това Господ и ги отхвърли. Огън се разгоря против Иакова, и гняв се подигна против Израиля [Пс. 77:21]» (Красавина С.К. Дука и Сфрандзи об унии православной и католической церквей // Византийский временник. 1973. Т. 27. С. 145.)

Джентиле Белини.
Портрет на султан Мехмед II. 1480 г.,
Национална галерия, Лондон

Обсадата на Константинопол.
Миниатюра на Филип дьо Мазерол от ръкописа
«Хроники на Карл VII» на Жан Шартие, XV в.

Псковският старец Филотей и неговата «формула»

Падението на Византия през 1453 г. е в очите на съвременниците страшно, но закономерно и отдавна чакано събитие. Дори значителна част от византийския елит признава, че е «по-добре турска чалма, отколкото латинска шапка». И когато войските на Мехмед II нахлуват в отчаяно бранещия се Константинопол, мнозина оценяват това като заслужено възмездие за измяната спрямо Православието.

В средата на XV в. в света не остават православни държави. Новият Рим пада под властта на турците. България, Сърбия, Влашко, Молдова вече отдавна са завоювани от тях. Последните отломки от византийския свят, Трапезунд и кримското княжество Теодоро, падат през 1461 и 1475 г. Остава Грузия — но и тя, разделена на няколко части, влачи жалко съществуване под игото на мюсюлманските държави. Кой тогава ще поеме падналото знаме на Последното царство? Мнозина смятат, че се е изпълнила пълнотата на времето и светът стои на прага на Второто Пришествие — още повече, че според общоприетата византийска хронология наближава мистичната 7000 г. от сътворението на света.

Но не всички се придържат към апокалиптични настроения, очаквайки безропотно края на света. Някои православни обръщат поглед към единственото кътче от православния свят, където Флорентийската уния е предизвикала открито осъждане у властта и Църквата. Натам, за далечна Москва, се отправя през 60-те години на XIV в. Йерусалимският патриарх Йоаким, осъзнал колко

напразни са надеждите за помощ от Запада. Йоаким умира в Крим, без да стигне до Москва. Но скоро след него към Русия се отправят цели върволици молители и ходатаи от целия християнски Изток. А сред руските мислители започва да укрепва съзнанието за особената мисия на Московската държава.

През 1472 г. великият московски княз Иван III Василиевич се жени за София (Зоя), племенница на последния византийски император Константин Палеолог. Скоро след това, през 1480 г., Московска Рус се освобождава окончателно от задължението да плаща данък на Ордата, и от 1493 г. Иван III започва да се титулува «господар на цяла Русия». Плашилата мнозина 7000 година благополучно отминава, и началото на новото хилядолетие от сътворението на света става епоха на бурен растеж на новата православна империя — Руската държава.

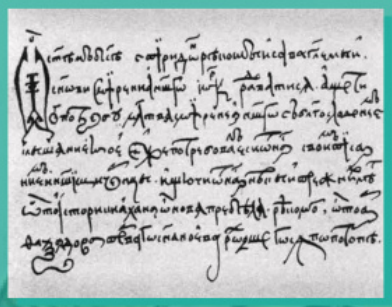

Иван III Василиевич.
Портрет от «Царския титулярник», XVII в.

София Палеолог.
Пластична реконструкция
на С. А. Никитин, 1994 г.

Митрополит Зосима.
Детайл от миниатюра.
Лицев летописен свод.
Книга 17, стр. 140

Спиридон-Сава, автор на «Посланието за Мономаховите дарове» (ок. 1503 г.), влага в устата на византийския император от XI в. Константин Мономах следното напътствие към неговия внук, руския княз Владимир Мономах: «Да пребъдат Църквите Божии без несгоди, и цялото Православие да пребъде в покой под властта на нашето царство и твоето волно самодържавство над Велика Русия. Да бъдеш от този момент наричан боговенчан цар, увенчан с този царски венец с ръката на светейшия митрополит Неофит и неговите епископи».

Начало на «Посланието за Мономаховите дарове» на Спиридон-Сава в ръкопис от XVI в.

Константин IX Мономах. Фрагмент от мозайка в храма «Света София» в Константинопол, средата на XI в.

Владимир Всеволодович Мономах. Портрет от «Царския титулярник», XVII в.

Характерно е, че императорът тук ни най-малко не отстъпва титлата си и централното си място на покровител на целия православен свят, но сякаш присъединява към своето служение руския княз — признаван за «волен и самодържавен» цар на Велика Русия. Именно тази титла ще «възстанови» през 1547 г. Иван Василиевич Грозни по времето на своята знаменита коронация.

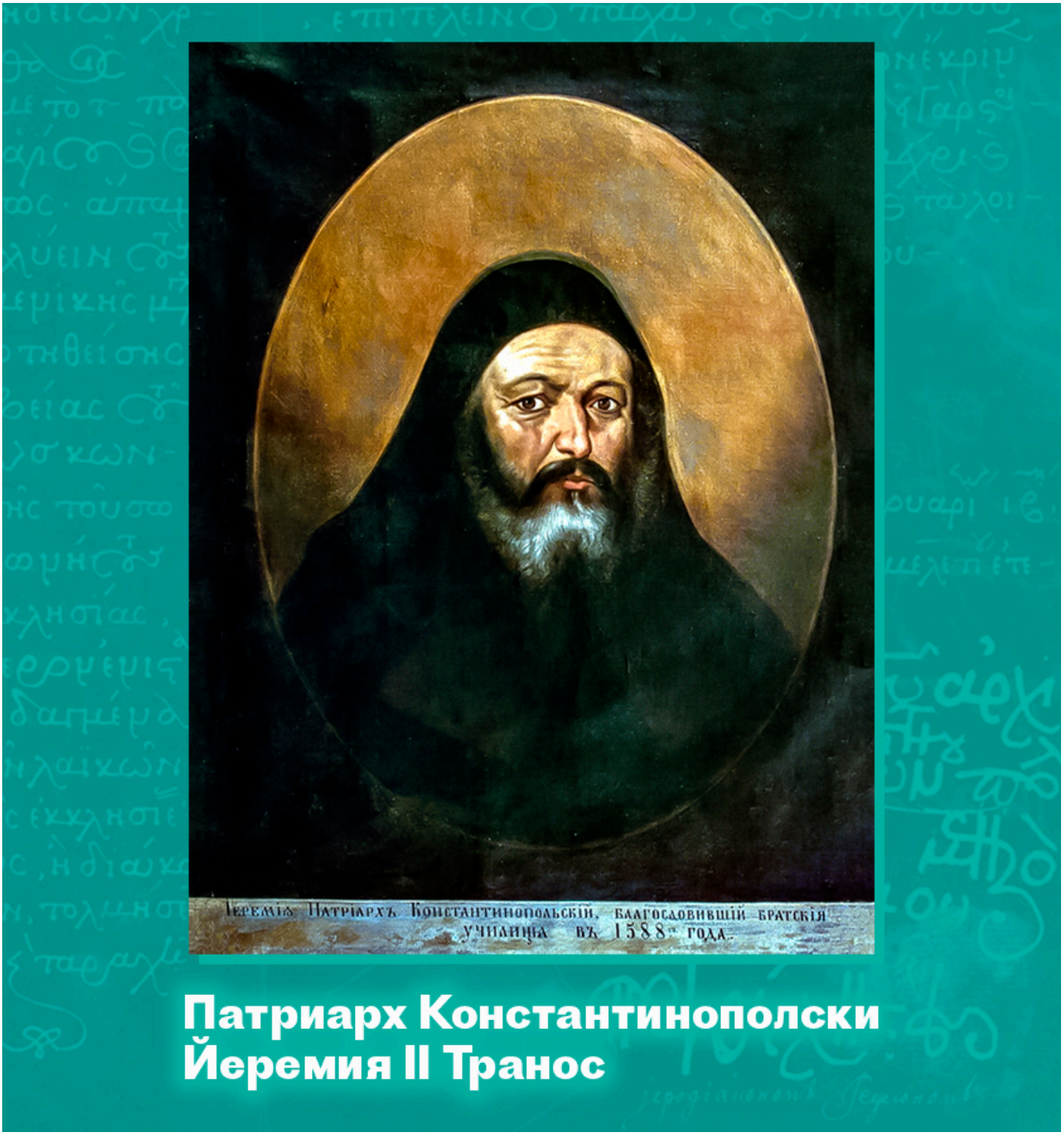
Но най-известният текст, съдържащ концепцията за новата мисия на Московската държава, става посланието на монаха от псковския Елеазаров манастир Филотей до царския чиновник Михаил Мисюр-Мунехин, написано през 1523 г. В края на своето писмо (посветено на една твърде актуална по онова време тема — опровергаване на предсказанията на западните астролози) ученият старец съобщава на своя адресат «нещо съкровено» «за днешното православно царство на пресветлейшия и високопрестолнейши господар наш» (има се предвид великият княз Василий III Иванович):

«Знай, христолюбче и боголюбче, че всички християнски царства са приключили и са се събрали днес в единственото царство на нашия господар — според пророческите книги туй е Ромейското царство. Защото два Рима паднаха, а третият стои, а четвърти не ще има. Многажди и апостол Павел споменава Рим в посланията си, и в тълкуването е речено: «Рим е целият свят». … Виждаш ли, избранче Божи, че всички християнски царства са превзети от неверниците и само царството на нашия господар стои с Христовата благодат. Подобава на царя да пази [това призвание] с огромна страхопочит и надежда на Бога, да не разчита на злато и преходно богатство, но да се уповава на Всеподателя Бог».

В последните думи се крие собствено и истинският смисъл на «формулата на Филотей»: бремето на «Третия Рим», последното земно царство, натоварва руския цар с огромна морална отговорност. Сега вече той трябва да управлява «с огромна страхопочит», уповавайки се не върху земните богатства, а върху Божията помощ.

Въпреки разпространеното мнение, руските велики князе и царе никога не са претендирали за тъй нареченото византийско наследство. Бракът на Иван III и София Палеолог, племенница на последния константинополски император Константин XI, не води до никакви правни последици, тъй като за наследник на византийския престол е смятан братът на София Андрей, а той, от своя страна, продава правата си на френския крал Карл VIII (а след това и на Фердинанд Испански). Така че дори и да е ставало дума за Москва като приемник на Втория Рим, то това е било само по отношение на духовното наследство и мистичното бреме на «Последното царство».

Йеремия Константинополски и Московското патриаршество

В актовете и документите на Руската държава концепцията за «Третия Рим» не намира отражение. Очевидно московските владетели се отнасят предпазливо към тази теза. При неправилно тълкуване тя е могла да бъде разбрана като претенция за политическото наследство на Византия, което неминуемо би довело до изостряне на отношенията с Османската империя. А войната с могъщия султан съвсем не влиза в плановете на управниците на Русия, въпреки че към това ги подтикват и западните им «партньори», и мнозина гърци, мечтаещи за освобождение от османското иго.

Колкото и странно да е това, формулата на Филотей е възпроизведена официално едва ли не

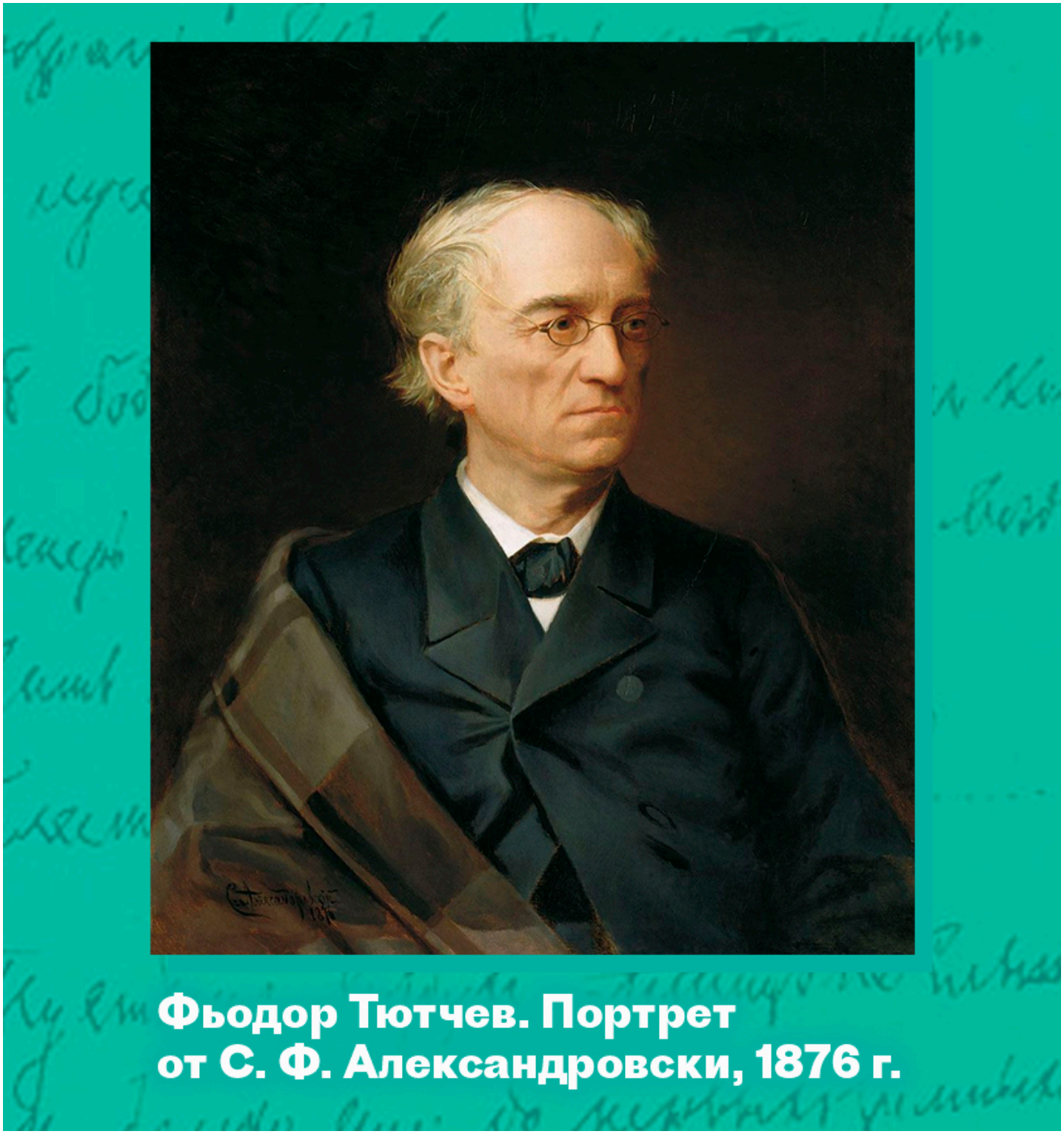
само веднъж, и то в текст на един гръцки йерарх — Константинополския патриарх Йеремия II. В подписаната от него патриаршеска грамота от 1589 г. за учредяване на патриаршески престол в Москва в устата на Вселенския патриарх са вложени следните думи, адресирани до цар Фьодор Иванович:

«Вехтият Рим падна заради Аполинариевата ерес, вторият Рим — Константинопол се владее от безбожните турци, а твоето, благочестиви царю, велико Руско царство, третият Рим, с благочестието си е надминало всички тях; всички благочестиви царства са се събрали в твоето и единствен ти под небето се зовеш християнски цар в цялата вселена, от всички християни» (Собрание государственных грамот и договоров. Т. II. С. 97.)

Идеята за «Третия Рим» в Руската империя

По Петрово време се извършва рязък обрат на руската държавна идеология. Петър не обича Византия, загинала според него заради религиозното фарисейство на нейните управници и пренебрегването на военното дело. В качеството на свой идеал той избира не «втория», а «първия» Рим, за което свидетелства възприетата от него титла император и създаването на институции като Сената. И въпреки че Руската империя продължава да претендира, както и преди, за ролята на лидер на православния свят, това лидерство загубва мистичния характер на «Последно царство».

През XIX в. концепцията за Третия Рим с нейния изначален есхатологичен смисъл е сякаш забравена.

Фьодор Тютчев. Портрет от С. Ф. Александровски, 1876 г.

Но през 1849 г., по времето, когато външнополитическите успехи на Николай I достигат своя връх, 45-годишният руски дипломат Фьодор Тютчев пише стихотворението «Руската география», в което обрисува впечатляващите граници на «Руското царство» и завършва с явна алюзия за идеите на стареца Филотей:

Седем вътрешни морета и седем велики реки...
От Нил до Нева, от Елба до Китай,
от Волга до Евфрат, от Ганг до Дунав...
Това е руското царство... и не ще премине то,

както е провидял Духът и е предрекъл Даниил.

Тези упования за бъдно имперско величие са жестоко прекъснати от Кримската война. Но и след това идеята за византийското наследство тревожи умовете на много руски публицисти и се трансформира в мечта за издигане на кръст над «Света София».

Трябва, впрочем, да се признае, че реалната политика на Русия по това време е напълно прагматична. Въпросът за превземането на Константинопол и Босфора наистина неведнъж е поставян на дневен ред. Но зад това стоят почти изключително геополитически и икономически интереси. Мистичната идея за «Последното царство» е като цяло чужда на империята на Романови, ориентирана към западните цивилизационни образци. Едва по времето на Николай II се наблюдава известно съживяване на интереса към византийската политическа традиция, но това е последният изблик преди катастрофата от 1917 г. и последвалата радикална смяна на цялата политическа идеология.

«Бремето на Рим» в съвременен контекст

Трябва да се отбележи, че концепцията «Москва — Трети Рим» нерядко е използвана като политическо плашило, с което управниците на европейските държави плашат своите народи.

Особено дразнеща е тя в очите на гърците, които сами мечтаят за възстановяване на Византия. Идеолозите на гръцкия национализъм смесват причудливо формулата на старoруския монах с идеите на митичния «панславизъм» и виждат във всичко това претенции на Русия за установяване на световно господство с опора върху славянските народи и, разбира се, за сметка на елините — истинските наследници на Втория Рим. И въпреки че за такива опасения няма никакви сериозни основания, мнозина гръцки публицисти през XIX-XX в. подозират Русия в стремеж за «узурпация» на византийското наследство, а Руската църква — в опити за изместване на древните патриаршии.

А при това Московската патриаршия никога не е претендирала за ролята на «глава» на световното Православие. Дори по времето на Сталин, в рамките на известните събития от 1945-1948 г., плановете на съветските ръководители да «прекроят» световното Православие в полза на Руската Църква с оглед на собствените си външнополитически цели не намират реализация в официалните изявления или действия на свещеноначалието на РПЦ, прекрасно съзнаващо печалните последици, който този авантюристичен проект би имал за всеправославното единство (официалните материали от онези години са достъпни в архива на «Журнал Московской Патриархии» (**http://www.jmp.ru/ymarh4354y.php?y=54)**.).

И в наши дни не съществува нито един акт, документ или изказване на представители на Руската Православна Църква, в който да бъде дори само загатнато някакво желание за подчиняване на другите братски автокефални Църкви или издигане над тях. На този факт, а също и на неактуалността на идеята «Москва — Трети Рим» за съвременната церковно-политическа ситуация нееднократно са се позовавали председателите на Отдела за външноцърковни връзки на Московската патриаршия — както митрополит Кирил (днес Патриарх Московски и на цяла Русия), так и митрополит Иларион. (вж. **писмо до Мелитон, митр. Филаделфийски, от 23.12.2004 г.**, **интервю от 13.07.2019**; **интервю от 04.12.2020**; **интервю от 13.12.2020)**.

Миражът на «славянската заплаха» се оказва толкова силен, че дори е повлиял върху отказа на гръцките учени да използват историческото име «Русик» (Ῥωσικόν) за атонския манастир «Св. Пантелеймон». А в днешното си деструктивно противопоставяне на Московската патриаршия заради Украйна Константинополският патриарх Вартоломей и неговите съмишленици се стремят да разиграят картата на «елинската солидарност», зовейки настойчиво гръцките йерарси от другите поместни Църкви да застанат на явно неканоничната страна.

В основата на всички тези фобии и подозрения — уви, определящи деструктивната за Православието църковна политика на Константинопол — лежи пълното неразбиране на същността на идеята «Москва — Трети Рим», която някои гръцки йерарси смятат за «глупаво дърдорене», «оскърбление» и «хулене» (**писмо на генералния секретар на Светия Синод на Константинополската патриаршия Мелитон, митр. Филаделфийски, от 27.05.2004 г.)** и дори я наричат «сатанинска и империалистическа теория» (**https://www.orthodoxkorea.org/gr-interview-met-ambrosios-russian-orthodox-patriarchate-korea/** , **https://www.archons.org/-/moscow-tramples-canons-undermines-korea**).

Старецът Филотей, предложил тази формула преди 500 години, просто констатира историческата реалност на онази епоха: изчезването на всички православни държави освен Московска Русия от картата на света и падането на всички автокефални Църкви (включително и Вселенската Константинополска патриаршия) под властта на друговерски властелини. Но най-важното е, че концепцията за «Последното царство» нито тогава, нито впоследствие не е означавала претенции на Русия върху политическото наследство на Византия, а да не говорим пък за световно господство.

Точно обратното: «Третият Рим» е мистически образ на «последната християнска държава» в световната история, чиито управници носят огромна морална отговорност за съдбините на човечеството и трябва да се уповават не върху преходните богатства, силата и славата на «този век», а изключително върху Бога.

Източник: https://mospat.ru/bg/authors-analytics/86649/